
Patriotizem in nacionalizem slovenskih učencev iz perspektive Mednarodne raziskave državlanske vzgoje

Marjan Simenc

Slovenija je sodelovala v obeh mednarodnih raziskavah državlanske vzgoje, ki sta potekali pod okriljem IEA: leta 1999 v raziskavi CIVED (Civic Education Study) in leta 2009 v raziskavi ICCS (International Civic and Citizenship Education Study).

V raziskavi leta 1999 (Torney - Purta et al., 2003) je bila vednost slovenskih učencev nekoliko nad mednarodnim povprečjem, kritične točke pa so se pokazale drugod: pri odnosu do priseljencev, zaupanju v institucije, povezane z oblastjo, in v odprtosti šolske klime za diskusijo. Na teh področjih so odgovori slovenskih učencev izrazito odstopali od stališč in percepcij učencev v drugih državah. To večinoma ni pomenilo, da bi lahko stališča slovenskih učencev vrednotili negativno. Absolutno gledano tako učenci niso izrazili nizke stopnje podpore pravic priseljencev. Odnos do pravic priseljencev je bil pozitiven, vendar so mednarodno primerjalno slovenski učenci izkazali manj pozitiven odnos do priseljencev kot učenci v vseh drugih v raziskavi sodelujočih državah z izjemo Nemčije. V Nemčiji so učenci povprečno izkazali še nekoliko manj pozitiven odnos. Edina pomembna razlika je bila zaupanje v z oblastjo povezane institucije, kjer so tudi absolutno gledano slovenski učenci izkazovali zelo majhno stopnjo zaupanja. To ni veljalo le za 8. razred osnovne šole, temveč tudi za štiri leta starejše učence na koncu srednje šole, ki so leta 1999 tudi sodelovali v raziskavi, tako da lahko sklepamo, da rezultati niso bili omejeni le na eno generacijo učencev.

Raziskava v Sloveniji ni bila deležna velike pozornosti v splošni javnosti, zlasti, če jo primerjamo z drugimi mednarodnimi primerjalnimi raziskavami, denimo s PISA ali TIMSS. Se je pa v obdobju med obema študijama spremenil učni načrt za državljansko vzgojo. Spremenila se ni samo vsebina, temveč tudi naslov predmeta. Že pred spremembo je bilo poimenovanje predmeta izjema.

Običajno se predmeti imenujejo matematika, fizika, biologija, pri poimenovanju se torej sledi določeni ekonomiji v izražanju. Državljski vzgoji je v slovenskem šolskem sistemu v 7. in 8. razredu namenjena ena ura tedensko, gre torej za v primerjavi z večino drugih osnovnošolskih predmetov majhen predmet, imel pa je dolgo ime: *Državljska vzgoja in etika*. Po spremembi je ime postalo še daljše: predmet se je preimenoval v *Državljska in domovinska vzgoja ter etika*. Razlog za to spremembo je nov poudarek na domoljubju, ljubezni do lastnega doma, kot se v slovenščino tudi lahko prevede izraz *patriotism*. Takratni minister za šolstvo je celo napisal članek z naslovom *Da ne bi bili tujci v lastni kulturi* (Zver 2006), v katerem je utemeljeval potrebo po večjem poudarku na patriotizmu v slovenski šoli. Strokovnjaki so na osnovi raziskave CIVED poudarjali, da je odnos do lastne države pri slovenskih učencih primerljiv z odnosom učencev drugod po svetu, tako da dostopni empirični podatki niso kazali na nizko mero patriotizma. Kazali pa so na primerjalno slabši odnos do priseljencev, ki bi ga lahko poudarjanje domoljubja še poslabšalo. Vendar strokovni argument ni pomagal in kurikularne spremembe so se zgodile. Res pa je, da je bila največja sprememba v imenu predmeta, v vsebini predmeta pa se poudarek, ki ga je uvedlo preimenovanje, pravzaprav ni poznal. In res je tudi, da so strokovni argumenti vplivali na to, da se pouk ni začel izvajati po novem učnem načrtu, temveč je bil novi učni načrt naknadno deležen popravkov, podaljšano ime pa je ostalo.

Rezultati iz leta 2009

V raziskavi v letu 2009 so bili za strokovnjake najbolj zanimivi rezultati kritičnih točk iz leta 1999. Dosežki na kognitivnem delu so bili primerljivi z dosežki iz leta 1999, torej nekoliko nad mednarodnim povprečjem: povprečni dosežek je bil leta 2009 na primerjalni lestvici določen kot 500, slovenski učenci so na tej lestvici dosegli 516 točk, kar je statistično pomembno nad mednarodnimi povprečjem (Schulz et al., 2010: 81). Tudi pri kognitivnem delu evropskega modula, ki je posebnost raziskave v letu 2009, se je Slovenija po vednosti uvrstila v mednarodno povprečje: povprečni dosežek je bil na mednarodni ravni določen s 524 točkami, slovenski učenci pa so dosegli 516 točk (Kerr, 2010: 48). Slovenija pa je bila edina država, kjer se je pokazal statistično pomemben napredek glede na raziskavo v letu 1999. Pri vprašanih iz leta 1999, ki so se ponovila v raziskavi leta 2009, so slovenski učenci izkazali nekoliko višje znanje (Schulz et al., 2010: 83). Dodamo naj, da so bili slovenski učenci nekoliko mlajši od drugih učencev (povprečna starost slovenskih učencev je bila 13,7 let, povprečna starost učencev v vsaki izmed devetih najvišje uvrščenih držav pa je presegala 14,2 leti). Ker so bili za potrebe primerjave z letom 1999 v raziskavo vključeni tudi leto starejši učenci, lahko primerjamo, kako bi se odrezali, če bi bili po starosti med seboj primerljivi.

vi: leto starejši učenci bi se uvrstili tik za štirimi najbolj uspešnimi državami, kar je primerjalno nedvomno dober dosežek.

Kritične točke, ki so se pokazale v raziskavi iz leta 1999, so bile torej vse izboljšane, tako primerjalno kot absolutno. Odnos slovenskih učencev do pravic priseljencev je bil enak odnosu učencev v drugih državah (na lestvici z mednarodnim povprečjem 50 je bil dosežek slovenskih učencev 50), zaupanje slovenskih učencev v institucije, povezane z oblastjo, je bilo nekoliko nižje od mednarodnega povprečja, a bistveno višje kot leta 1999 (mednarodno povprečje je bilo 50, dosežek slovenskih učencev 48), zaznave učencev o odprtosti diskusij v razredu se ne razlikujejo od mednarodnega povprečja. Tudi absolutno učenci leta 2009 v primerjavi z učenci, vključenimi v raziskavo leta 1999, izpričujejo večjo podporo pravicam priseljencev, bolj zaupajo institucijam in klimo v razredu zaznavajo kot bolj odprto za diskusijo.

Zaradi zapletov z učnim načrtom državljanske vzgoje je bil po objavi mednarodno primerjalnih rezultatov za Slovenijo posebej zanimiv sklop odnosa do lastnega naroda. Kakšen je torej odnos učencev do lastne države, kot se kaže v raziskavi iz leta 2009?

Poglejmo najprej konkretne odgovore učencev. V raziskavi so morali učenci ob nizu trditev, ki so bile vpeljane z vprašanjem »Koliko se strinjaš oziroma se ne strinjaš z naslednjimi trditvami o Sloveniji?« označiti, koliko se strinjajo z vsako. Na voljo so imeli štiri možnosti: zelo se strinjam; strinjam se; ne strinjam se; nikakor se ne strinjam.

Tabela 1: Stališča učencev do njihove lastne države.

	Zelo se strinjam	Strinjam se	Ne strinjam se	Nikakor se ne strinjam
Slovenska zastava je zame pomembna.	48	40	9	3
Slovenski politični sistem dobro deluje.	9	52	31	8
Do Slovenije čutim veliko spoštovanje.	42	46	10	3
V Sloveniji bi morali biti ponosni na to, kar smo dosegli.	50	41	6	3
Raje bi stalno živel/-a v drugi državi.	9	12	35	43
Ponosen/-na sem, da živim v Sloveniji.	54	36	8	3
Slovenija kaže veliko spoštovanja do okolja.	22	49	23	6
V splošnem je v Sloveniji bolje živeti kot v večini drugih držav.	35	41	18	6

* Odgovori so podani v odstotkih in ustrezno zaokroženi na cela števila.

Vidimo, da odgovori učencev izpričujejo veliko mero strinjanja s trditvami, ki so povezane s pozitivnim odnosom do Slovenije. Mogoča je tudi omejena primerjava med raziskavo v letu 1999 in 2009, saj se je nekaj vprašanj iz raziskave leta 1999 brez večjih sprememb v formulaciji ponovilo leta

2009.¹ S trditvijo »Slovenska zastava je zame pomembna« se je leta 1999 strinjalo 85 % učencev, leta 2009 pa 88 % učencev.² S trditvijo »Do Slovenije čutim veliko spoštovanje« se je leta 1999 strinjalo 85 % učencev, leta 2009 pa 88 % učencev. S trditvijo »V Sloveniji bi morali biti ponosni na to, kar smo dosegli« se je leta 1999 strinjalo 89 % učencev, leta 2009 pa 91 % učencev. S trditvijo »Raje bi stalno živel/-a v drugi državi« se je leta 1999 strinjalo 21 % učencev, leta 2009 pa prav tako 21 % učencev. Vidimo, da primerjalno učenci v letu 2009 izražajo nekoliko višjo mero strinjanja s trditvami, ki izražajo pozitiven odnos do Slovenije.

Toda ali to pomeni, da je odnos do lastne države dovolj pozitiven? Ali lahko iz odgovorov sklepamo, da odnos ni pozitiven samo empirično, se pravi, da se učenci strinjajo s trditvami, temveč da učenci izpričujejo odnos, ki je tudi normativno pozitiven. Da bi odgovorili na to normativno vprašanje, je treba podrobneje razdelati ozadje vprašanja, ki se nanaša na odnos do lastne države. Zato bomo vprašanja umestili v teoretsko osnovo raziskave, nato predstavili obravnavo odnosa do lastne države in identitete v sodobni misli, nazadnje pa odnos do lastne države umestili še v razmerje do nekaterih drugih odnosov, ki so pomembni za njegovo razumevanje.

Mesto identitete v mednarodni raziskavi državljanske vzgoje

Vprašanje identitete je imelo pomembno mesto v teoretski zasnovi Mednarodne raziskave državljanske vzgoje (ICCS). Le-ta področja državljanske vzgoje razčleni na tri razsežnosti: vsebinsko, afektivno-vedenjsko in kognitivno. Vsebinska razsežnost raziskave se nadalje deli na štiri področja: družba in njeni sistemi; državljanska načela; državljanska participacija; državljanske identitete. Identiteta (natančneje identitete, saj je kot eden sedmih temeljnih pojmov na področju državljanskih identitet poudarjena prav množičnost oziroma raznoterost) je tako četrto od štirih vsebinskih področij raziskave.

Delitev v področja ni brez preostanka, saj se področja med seboj deloma prekrivajo. Drugo vsebinsko področje državljanska načela (*civic principles*) je razdeljeno na tri načela: na *pravičnost (equity)*, *svobodo* in *družbeno kohezijo*. Družbena kohezija je opredeljena kot načelo, ki »*se osredotoča na pripadnost, povezanost*« (Schulz, 2008: 19). Občutek pripadnosti neki družbeni skupini pa je neposredno povezan z družbeno identiteto.

Področje državljanske identitete je opredeljeno tako, da državljanske identitete povezuje z družbenimi vlogami in posameznikovim zaznavanjem

1 Format vprašanj je bil leta 1999 nekoliko drugačen, saj so imeli učenci na voljo tudi možnost ne vem, ki pa jo je izbiralo malo učencev (v povprečju okoli 5 %), nekaj razlik pa je bilo tudi pri formulaciji oblik strinjanja (zelo se ne strinjam, zelo se strinjam).

2 Gre za učence, ki so odgovorili, da se strinjajo oziroma močno strinjajo s trditvijo.

teh vlog ter jih poveže z nizom osebnih in državljskih odnosov. Opredelev pa ni zgolj topos, temveč vsebuje tudi normativno razsežnost: »Ta teoretski okvir zatrjuje in predpostavlja, da ima posameznik multiple artikulirane identitete in ne ene same (*a single-faceted*) državljske identitete.« (Ibid.: 21.) Iz opisov se nakazuje *etika identitete*, ki je povezana s pripoznanjem in sprejemanjem pluralnosti identitet ter tega, da identiteta ni fiksna, da ena identiteta ne povzame posameznika v celoti. Ta normativna razsežnost se kaže tudi v razlikovanju med patriotizmom in nacionalizmom. Patriotizem je opredeljen kot »ljubezen do svoje države (ali držav), ki lahko vodi do pripravljenosti za delovanje v podporo svoji državi (ali državam)« (ibid.: 22). Nacionalizem pa je opredeljen kot »politizacija patriotizma v načela ali programe, ki temeljijo na predpostavki, da ima nacionalna identiteta prednost pred drugimi družbenimi in političnimi načeli« (ibid.: 22).

Ti dve definiciji jasno povežeta državljske identitete z vprašanjem identitete nasploh, razlikovanje med patriotizmom in nacionalizmom pa lahko v povezavi s ključnim pojmom raznoterosti (*multiplicity*) razumemo kot jasno naznačitev vrednostne razsežnosti obravnave identitet. Ne gre za identiteto, temveč za identitete, tako da je vsaka identiteta, tudi nacionalna, le ena od identitet.

Identiteta ima tudi afektivno-vedenjsko razsežnost. Ta razsežnost se deli na več področij, in eno od njih so stališča (*attitudes*). Ta se spet delijo na več sklopov, in tretji sklop stališč so stališča do institucij, ki vključujejo tudi stališča do lastnega naroda/države (ibid.: 25). V empiričnem delu raziskave se je v stališčnem vprašalniku na odnos učencev do lastnega naroda nanašal sklop osmih vprašanj. V evropskem modulu se je na odnos učencev do Evrope in evropske identitete prav tako nanašal sklop osmih vprašanj. Oba sklopa bosta podrobneje predstavljena v nadaljevanju.

Identiteta – teoretski kontekst

Identiteta je v 20. stoletju postala tako priljubljen koncept, da je Stuart Hall leta 1996 pisal o »diskurzivni eksploziji v zadnjih letih v navezavi na koncept ‚identitete‘« (Hall, 1996: 1). Ta diskurzivni uspeh je povezan s spremembo pomenskega okvirja, v katerega se uvršča pojem identiteta. Kwame A. Appiah tako ugotavlja:

»Sodobna raba ‚identitete‘ za nanašanje na lastnosti ljudi, kot so rase, etničnost, nacionalnost, spol, religija ali seksualnost, se je prvič uveljavila v socialni psihologiji 1950 ... Ta raba izraza odraža prepričanje, da je identiteta vsake osebe – v starem pomenu tega, kar on ali ona v resnici je – pod močnim vplivom teh družbenih značilnosti.« (Appiah, 2005: 65.)³

3 Marcel Gauchet opozarja na spremenjeni pomen identitete. Nekoč je doseči identiteto pomenilo preseči svoje partikularne opredelitve in se dvigniti na raven univerzalnega. Pravi jaz z

Ta sprememba v teoriji ustreza procesom, ki so značilni za pozno moderno in jih Giddens povezuje s spremenjenim statusom jaza. Po Giddensu jaz v posttradicionalnem svetu postane za posameznika projekt, katerega bistvo je »ohranjanje koherentne, toda nenehno revidirane biografske naracije« (Giddens, 1991: 5).

Identiteta tako ni povezana zgolj s skupino, močno je povezana s posameznikom. Ko identiteta postane osebni projekt vsakega posameznika, je tudi projekt, ki ga je zaradi notranjih napetosti sodobnega sveta vedno težje uresničiti. Sodobni svet je odprti prostor, ki posamezniku ponuja nešteto priložnosti, pri tem pa življenje posameznika izpostavlja vplivom od blizu in daleč ter ga vključuje v številne družbene vloge. Soočen s kompleksnim poljem družbenih sil, posameznik le s težavo ohranja poenoteni jaz.

Drugi problem je splošni proces komodifikacije v sodobni kapitalistični družbi, ki vpliva tudi na projekt »konstitucije samoidentitete«. Potrošnja novih dobrin postane nadomestek za pravi razvoj jaza, še pomembneje pa je, da je »samouresničitev zapakirana in distribuirana v skladu s tržnimi kriteriji« (ibid.: 198).

Isti problem iz nekolike drugačne perspektive opisuje Richard Sennett. V obdobju fleksibilnega kapitalizma in fragmentirane sedanjosti je za posameznika vse težje ohranjati identiteto v daljših časovnih obdobjih. Fleksibilnost kot univerzalno načelo posamezniku ne nudi nobene opore v zagotavljanju kontinuitete v njegovem življenju in pri oblikovanju njegove identitete (Sennett, 1998). Fleksibilna identiteta, ki odgovarja na zahteve hitro spreminjajočega se sveta, in življenje v negotovosti v resnici nista toliko povezana z identiteto kot s kolažem heterogenih elementov, ki jih zelo lepo opisuje pisatelj Salman Rushdie: »Krhka stavba, zgrajena iz odpadkov, dogem, otroških prizadetosti, časopisnih člankov, naključnih pripomb, starih filmov, majhnih zmag, ljudi, ki smo jih sovražili, ljudi, ki smo jih ljubili.« (Rushdie, 1991: 12.) V sodobnem svetu tako identiteta ne postane samo projekt vsakega posameznika, temveč tudi njegov problem. Učenci imajo potrebo pripadati različnim skupinam. To jim pomaga pri iskanju samega sebe in oblikovanju lastne identitete. Vendar lahko skupina posreduje identiteto, ki je že izgotovljena, tako da ima posameznik majhen vpliv nanjo. Skupina lahko zaslepi ranljivega posameznika, ki je ranljiv natanko zato, ker še ne ve, kdo je. In prav to samoiskanje jih dela izpostavljene/ranljive za skupinsko identifikacijo. Prav ta dinamika iskanja identitete odpira vrata za manipulacijo.

identiteto preseže svoje partikularne in kontingentne opredelitve ter se dvigne do univerzalno veljavne javne sfere. Svojo pravo individualnost dosežem, ko se osvobodim posameznih naključnih stvari, ki so me določale. Danes se od posameznika pričakuje samo, da je on sam, kar vzpostavi nov odnos posameznika do izhodiščnih danosti. Posameznik si mora notranje prisvojiti svoje zunanje danosti. Naključne pripadnosti in partikularne opredelitve tako niso več nekaj, kar je treba preseči, temveč so postale za posameznika konstitutivne (Gaucher, 2011).

To je pomembno, ker skupinska identifikacija lahko odpira pot do jasne povezave med članstvom v eni skupini in nasiljem do druge, kot opozarja Amartyja Sen v svoji študiji *Identiteta in nasilje*. Za posameznika je lahko občutek identitete vir ponosa in samozaupanja, lahko pa je tudi smrtonosen. Močan občutek pripadnosti poveča kohezivnost skupine, lahko pa tudi okrepi občutek oddaljenosti in tujosti do drugih skupin. Poleg tega članstvo v skupini ne vsebuje samo potenciala za agresijo do drugih skupin, lahko je tudi samo agresivno vsiljeno članom skupine kot njihova edina prava identiteta. To nihanje med identiteto kot virom vitalnosti in identiteto kot grožnjo Sen zajame v dveh zmotah, povezanih z identiteto. Ena je neupoštevanje identitete, ki spregleda velikanski vpliv, ki ga ima identifikacija z drugimi na naše vrednote in vedenje. Druga vrsta redukcionizma je »singularna pripadnost«, ki skuša pripadnika zvesti na njegovo pripadnost eni skupnosti (Sen, 2009: 17–18).

Prva zмотa spregleda, kako močan vir vrednot in načinov ravnanja je identifikacija z drugimi. Druga pa poudarja pomen ene same omejene in omejujoče identitete ter zabriše vse bogastvo različnih identitet, ki jih vsak nosi s sabo, in s tem pluralno pripadnost, ki je značilna za naše življenje. Singularna pripadnost, plemensko pojmovanje identitete, ki identiteto zvede na eno samo pripadnost, pa lahko prispeva k napetostim med skupinami in nasilju. To nihanje med dvema skrajnostma, med zanemarjanjem identitete, ki zabriše pomen pluralnih identifikacij, in singularno identiteto, ki množstvo identitet zvede na eno samo, ni slučajno. Zdi se, da je identiteti inherentno, vendar je težava predvsem v tem, kot opozarja Amin Maalouf v svoji knjigi *O identiteti*, da je »težko določiti, kje se legitimna afirmacija identitete konča in kje se začne poseganje v pravice drugih ... Začne se z odražanjem popolnoma dopustne aspiracije, a še preden se prav zavemo, postane instrument vojne.« (Maalouf, 2000: 28.)

Z identiteto, posebno z nacionalno identiteto je torej povezano tveganje. Lahko sicer rečemo, da je to tveganje nekaj zunanjega, da ni del same koncepcije identitete in da gre za njeno zlorabo, a tveganje ostane. Vendar to ne pomeni, da to tveganje postavlja identiteto kot tako pod vprašaj. Identiteta namreč ne pomeni preprosto zavezanosti partikularnosti, temveč je zgodovinsko povezana z uveljavljanjem univerzalnih vrednot.

Omenjena napetost v konceptu identitete je povezana z napetostjo v sodobnem konceptu demokracije. Chantal Mouffe v *The Democratic Paradox* opozarja na dva nasprotujoča si elementa sodobne demokracije. Liberalni element človekovih pravic, svobode posameznika, delitve oblasti in pravne države na eni strani ter demokratični element suverenosti ljudstva. To nasprotje je vir »dinamike, ki je konstitutivna za specifičnost liberalne demokracije kot nove politične oblike družbe« (Mouffe, 2005: 44). Chantal

Mouffe napetost povezuje z nefiksno, nezaključeno identiteto ljudstva: vladavina ljudstva je »neločljiva od boja za definicijo ljudstva, od boja za konstitucijo njegove identitete« (ibid.: 56). Vsaka konkretna opredelitev ljudstva vzpostavlja notranjo ločnico, tako da izključeni drugi ostaja notranji drugi in s tem del pluralnosti sil, ki si prizadevajo določiti skupno dobro. Posredno je vsaka identifikacija ljudstva vselej le začasna. Povedano drugače: nacionalna identiteta, če izpeljemo posledice tega sklepanja, nima stalne vsebine, temveč se določa vselej znova. Poudarek ni na drugem nacionalne identitete, temveč na sami dinamiki v državi, ki postavlja nove in nove opredelitve vsebine nacionalne identitete. In tudi tega, kakšno vlogo ta identiteta sploh ima.

Seyla Benhabib prav tako govori o paradoksu demokracije, vendar ga povezuje s paradoksom demokratične legitimnosti. Čeprav demokracija meri na univerzalne vrednote, ki so realizirane v nacionalni državi, univerzalno potrebuje partikularni kontekst za svojo realizacijo. Še več: »Napetost med univerzalnimi človekovimi pravicami in partikularnostmi, kulturnimi in nacionalnimi identitetami je konstitutivna za demokratično legitimnost.« (Benhabib, 2008: 32.)

Konstitutivna je zato, ker partikularna skupnost oblikuje demokratično politično telo, ker ljudstvo postane demos tako, da deluje v imenu univerzalnega. Le če se opira na univerzalne vrednote, skupnost dobi demokratično legitimnost. V dejanju samokonstitucije skupnost vzpostavi tudi svoje meje, se pravi meje, do katerih sega njena zakonodajna moč. V tem smislu demokracija zahteva meje in je teritorialno vezana. Vendar nacionalne države danes niso edina politična realnost. Seyla Benhabib opozarja na širitev kozmopolitskih norm, ki presegajo omejenost demokratskih skupnosti, kar terja vzpostavljanje novih razmerij med omejenostjo demokratičnih skupnosti in mednarodno vzpostavljenimi pravicami, ki niso povezane le z državljanstvom.

Will Kymlicka svoj komentar k predavanjem Seyle Benhabib začne z izrisom širšega konteksta. Opredelitve državljanstva so danes v politični filozofiji povezane z vrsto pravic in dolžnosti posameznega državljana, ki so opredeljene z navezavo na liberalne vrednote. Meje državljanstva so definirane s politično skupnostjo, ki je nacionalna politična skupnost, se pravi nacionalna država, ki je mesto politične participacije. Ta liberalno-demokratični model državljanstva je izpodrinil skorajda vse predhodne politične sisteme. Nacionalna država, ki je mesto politične participacije, je tudi proces »difuzije skupne nacionalne identitete kulture in jezika na teritoriju države« (Kymlicka, 2008: 129). Gradnja liberalnih demokracij na nacionalnih temeljih je bila izredno uspešna, saj je izrinila vse druge oblike vladavine, zagotovila demokracijo, pravice posameznika, mir in ekonomski napredek vse

več ljudem, vendar ta proces ni bil brez senčne plati. Oblikovanje nacije je bilo zgodovinsko povezano s številnimi krivicami do tistih, ki niso bili dojeti kot njeni polnopravni člani. »Žrtve liberalne nacionalnosti vključujejo 1) priseljence, ki so bili tipično soočeni z izključitvijo ali asimilacijo s strani nacionalne države; 2) zgodovinske podskupine, kot so prvotni prebivalci ali regionalne manjšine, katerih posebna nacionalna identiteta in aspiracije za nacionalno avtonomijo so nacionalne države običajno zatirale; 3) sosednje nacionalne države, ker so nacionalne identitete pogosto definirane prav preko antagonizma do sosednjih nacij in tako ustvarjajo potencial za meddržavno rivalstvo in sovražnost.« (Ibid.: 130.)

To senčno stran sicer lahko jemljemo kot odklon od liberalne nacionalnosti, a je po Kymlicki nedvomno tveganje, ki ji je inherentno. Če se mu hočemo izogniti, si moramo prizadevati za poseben tip liberalne nacionalnosti, ki zmanjšuje tveganje. Ta prizadevanja, ki jim Kymlicka pravi strategije »ukrotitve liberalnega nacionalizma« (ibid.: 130), imajo lahko različne oblike: multikulturni model nacionalnosti naredi mesto za priseljence; večnacionalna koncepcija države omogoči delno avtonomijo podskupinam; meddržavni sporazumi pa manjšajo možnost trenja med državami.

David Miller ob tej tematizaciji liberalnega pristopa k nacionalnosti opozarja, da boj za pravice skupin, ki jih liberalno pojmovanje nacionalnosti ogroža, ne nasprotuje nacionalni identiteti, temveč jo predpostavlja in krepi. Ne gre samo za to, da manjšine ne krepijo svoje identitete na račun skupne nacionalne identitete, da bi se izognili očitkom, da niso lojalni državljani (Miller, 2000: 77). Če bi bil boj skupin, ki se bojujejo za pripoznanje lastne posebne identitete in večjo družbeno pravičnost, usmerjen proti nacionalni identiteti, bi si s tem same spodkopavale možnost doseči večjo mero pravičnosti. Nacionalna identiteta je prav tisto ozadje, ki omogoča artikulacijo razlik in boj za družbeno pravičnost. Skupna identiteta namreč da tisto skupno osnovo, ki je temelj za skupne standarde pravičnosti: »Če poskušamo spodbujati raznolikost skupin in hkrati podpiramo demokratične politike, ki merijo na družbeno pravičnost, potem ne gre razprševati nacionalnih identitet, temveč jih raje poskušajmo konsolidirati.« (Miller, 2000: 77.) K temu bi lahko dodali opozorilo Chantal Mouffe, da vsebina skupne nacionalne identitete ni dana vnaprej, vselej namreč poteka boj za interpretacijo njene vsebine. Če je nacionalna identiteta opredeljena izključevalno, če vnaprej izključuje skupine, ki si prizadevajo za pripoznanje svojih razlik, potem nacionalna identiteta ne more biti osnova v njihovih prizadevanjih. Ločiti je treba torej formo nacionalne identitete, ki je skupno mesto, ki združuje vse, ter konkretno vsebino nacionalne identitete, ki pa lahko ne deluje združevalno, temveč ločevalno in razdiralno. Tega se zaveda tudi Miller, ki poglavje s kritiko poudarjanja singularne identitete posamezne skupine na račun nacio-

nalne identitete vendarle konča s priznanjem, da so »nacionalne identitete vedno bile spremenljive, tako da je danes izziv v tem, kako jih preobraziti na način, ki bo bolj gostoljuben do žensk, etničnih manjšin in drugih skupin, ne da bi jih izpraznili vsake vsebine in uničili podlage demokratičnih politik« (Miller, 2000: 80).

Raziskovalci, ki se ukvarjajo s kvantitativnimi raziskavami, se z odprtostjo koncepta patriotizma srečujejo na posreden način. Najprej se srečajo z njo pri sami opredelitvi nacionalne identitete. Carolyn Barber v študiji odnosa adolescentov do pravic imigrantov tako razlikuje nacionalizem, ki ga opredeli kot »izključevalni oziroma šovinistični občutek nacionalne superiornosti«, in patriotizem, ki ga opredeli kot »izražanje pozitivnih občutkov do lastne države« (Barber et al., 2010: 2). Nato v okviru osnovnega konceptualnega razmisleka glede izhodišč raziskave navede še konstruktivni patriotizem, ki dopušča kritičnost, ki vodi do pozitivnih sprememb. Vendar se v izpeljavi, ki poskuša odkriti, kateri faktorji vplivajo na odnos adolescentov do priseljencev, porajajo nove opredelitve osnovnih konceptualnih izhodišč oziroma se koncept identitete notranje razčlenjuje. Velika stopnja nacionalizma je povezana z zaščitniškimi občutki do svoje nacije/naroda. Ta vidik nacionalizma lahko poimenujemo zaščitniški nacionalizem. To vpelje vprašanje ogroženosti posamezne nacije in vidik zaznavane ogroženosti. Ni važno, ali je grožnja realna ali samo domnevna, pomembno je, ali subjekti nacijo/narod zaznavajo kot ogroženo in potrebno posebne zaščite. S tem je v vsebino pojma, ki se zdi fiksen, vpeljana diskurzivna določenost: subjekti svoj narod/nacijo dojemajo kot ogroženo, če je narod v simbolnem univerzumu dane kulture dojet kot ogrožen.

Ta vidik je eksplicitno vpeljan z empiričnimi dognanji, da je odnos med domačini in priseljenci naddoločen z zaznavanimi razlikami – večja, kot je zaznavana razlika, več je možnosti za nastanek težav v odnosih.

Vendar ni enoznačnih interpretacij posameznih izrazov. Pričakovanja raziskovalcev, da je negativni odnos do imigrantov povezan z zaščitniškim nacionalizmom, se niso potrdila v vseh državah. V nekaterih, denimo v Bolgariji, so ugotovili pozitivno povezavo med zaščitniškim nacionalizmom in podporo pravicam priseljencev. Izkaže se, da je odnos povezan z religiozno raznolikostjo in z deležem adolescentov, ki so bili rojeni v tujini. Če je več kot 8 % populacije rojene v tujini, je zaščitniški nacionalizem pomembno povezan z negativnim odnosom do pravic imigrantov.

V raziskavi se ta vsebinska poddoločenost konceptov, ki dobijo vsebino šele v konkretnih kulturnih kontekstih, ki so v veliki meri simboli, se pravi diskurzivno artikulirani konteksti, še bolj kaže pri terminih imigrant, na kar v raziskavi posebej opozorijo: »Termin ‚imigrant‘ obsega raznolike skupine iz celega sveta z različnimi etničnimi in kulturnimi vezmi z domačo po-

pulacijo. Zato ni presenetljivo, da v državah, vključenih v raziskavo, obstajajo velike razlike med pomenom nacionalizma in njegovim odnosom do stališč, povezanih z imigranti.« (Barber et al., 2010: 15.)

Če ta poudarek zaostriamo, se zdi, da postane vprašljiva sama možnost primerjave med državami: če ima v različnih državah isti izraz, uporabljen v vprašalnikih, različne pomene, potem odgovorov ne moremo primerjati, saj ne govorijo o isti stvari. Pomen posameznega termina je določen šele, ko ga umestimo v pomenski prostor posamezne države. Vendar ta zaostritev ne kaže, da primerjave niso mogoče. Ne zgolj zato, ker so osnovne strukture, ki naddoločajo pomen posameznih pojmov, med seboj primerljive, tako, da se pomeni izrazov med seboj vendarle radikalno ne razlikujejo. Temveč predvsem zato, ker bi morala biti vsaka primerjava pravzaprav izhodišče za iskanje razlik in za kontekstualizacijo rezultatov v posamezni državi. Če ne bi bilo razlik, potem ne bi bilo potrebe po primerjalnih mednarodnih raziskavah, temveč bi zadoščala evropska ali pa svetovna raziskava.

Odnos do lastnega naroda v kontekstu odnosov do drugega

Nacionalna identiteta je tako bistveno določena s svojim odnosom do notranjih in zunanjih razlik. Učenci so v raziskavi odgovarjali na sklope vprašanj, med njimi na vprašanja o odnosu do lastne države in na vprašanja o odnosu do pravic priseljencev. Vsakič je bila s pomočjo teorije pojasnjevanja odgovorov (IRT) oblikovana enotna lestvica z mednarodnim povprečjem 50 točk.

Učence smo glede na njihov skupni dosežek v odnosu do lastne države razdelili na tri skupine: 1. skupina dosega na lestvici manj kot 43,9 točk; 2. skupina dosega med 43,9 in 51,3 točke; 3. skupina pa več kot 51,3 točke.⁴

Tabela 2: Odnos do lastne države v povezavi z drugimi odnosi, vednostjo, zaupanjem in zaznavanjem šolske klime.⁵

Odnos do lastne države	Priseljenci	Druge nacionalnosti	Pravice žensk	Evropska identiteta	Vednost	Zaupanje	Šolska klima
Nižje	49,2	47,7	50,6	49,4	512	43,5	48,
Srednje	50,	48,5	51,3	51,5	510,7	48,5	49,7
Višje	50,0	50,7	52,7	56,8	522,5	50,8	50,8

4 Meje so določene tako, da je v vsaki od treh skupin približno tretjina učencev. Vse statistične izračune je opravila Ana Mlekuž.

5 Odnos do priseljencev: le razlika med najmanj naklonjenimi in najbolj naklonjenimi je statistično značilna; odnos do pravic žensk: le razlika med najmanj naklonjenimi in sredinskimi ni statistično značilna; odnos do priseljencev: le razlika med najmanj naklonjenimi in sredinskimi ni statistično značilna; vednost: le razlika med sredinskimi in najbolj naklonjenimi je statistično značilna; ostale razlike so statistično značilne.

Če primerjamo razlike teh treh skupin v odnosu do priseljencev, vidimo, da je skupina, ki je manj naklonjena lastni državi, tudi manj naklonjena pravicam priseljencev. Skupina, ki se po svojem odnosu do lastne države umešča v sredino, ima tudi sredinski odnos do priseljencev, in skupina, ki je najbolj naklonjena lastni državi, izpričuje tudi najbolj naklonjen odnos do priseljencev. Seveda oznake najmanj, najbolj in sredinsko označujejo samo relativno moč stališč, saj je velika večina dijakov izrazila veliko mero naklonjenosti pravicam priseljencem.

Podobno sliko dobimo tudi pri odnosu do drugih nacionalnosti in pri odnosu do pravic žensk: večje, ko je strinjanje s postavkami, ki se nanašajo na pozitivni odnos do lastnega naroda, večje je strinjanje s postavkami, ki izražajo pozitivni odnos do pravic žensk in pozitivni odnos do drugih nacionalnosti. Iz tega sledi, da je odnos do lastne države, ki ga izpričujejo učenci, pozitivno povezan z odnosom do pravic priseljencev, drugih nacionalnosti in do pravic žensk. Nacionalna identiteta torej ne nasprotuje drugemu, temveč je pozitivni odnos do Slovenije povezan s pozitivnim odnosom do različnih podob tistega, kar lahko deluje kot različno, drugačno, drugo.

Podobno velja za odnos med nacionalno in širšo, evropsko identiteto, se pravi za odnos do zunanjega drugega. Učenci so odgovarjali tudi na vprašanja, ki so se nanašala na podobo, ki jo imajo o sebi. Vprašani so bili, koliko se strinjajo z spodnjim nizom trditev.

Tabela 3: Stališča učencev do evropske identitete.

	<i>Zelo se strinjam</i>	<i>Strinjam se</i>	<i>Ne strinjam se</i>	<i>Nikakor se ne strinjam</i>
Sebe imam za Evropejca/-ko.	66	30	3	1
Ponosen/-na sem, da živim v Evropi.	45	49	5	1
Počutim se kot del Evrope.	32	49	15	4
Sebe imam najprej za državljana/-ko Evrope, potem pa za državljana/-ko sveta.	35	42	17	6
Več imam skupnega z mladimi iz evropskih držav, kot s tistimi iz držav izven Evrope.	29	43	21	7

* Odgovori so podani v odstotkih in ustrezno zaokroženi na celo število.

Slovenski učenci so izkazali sorazmerno veliko mero evropske identitete. Na primerjalni lestvici držav z mednarodnim povprečjem 50 so slovenski učenci dosegli vrednost 53. Močnejši občutek evropske identitete so izkazali le učenci iz Italije, in sicer vrednost 54 (Kerr et al., 2010: 66).

Podatki torej kažejo, da pozitivni odnos do lastnega naroda ni povezan z negativnim odnosom do identifikacij s širšimi skupinami, ki vključujejo Slovenijo. Če na ravni posameznika potreba po identifikaciji s skupino

vodi do sovražnih reakcij do drugih nacij, učenci v raziskavi ne izpričujejo takšne reakcije do identifikacije z Evropo. Res pa je, da je to verjetno tudi odraz tega, da se je slovenska nacionalna identiteta v zadnjih dveh desetletjih izrazito interpretirala kot del evropske identitete, tako da je nacionalna identifikacija bržkone sama močan vir identifikacije z Evropo. Če bi se v diskurzivnem vesolju, v katerem živijo učenci, interpretacija odnosa med Slovenijo in Evropo spremenila, če bi denimo prišlo do trenj med Evropsko unijo in Slovenijo, bi to verjetno vneslo nekaj antagonizma med obe identifikaciji, ki ga sedaj ni zaslediti. Zato predstava, da je patriotizem pozitivno povezan z evropsko identiteto, nacionalizem pa negativno, ne tematizira dejstva, da je vsebina patriotizma v posamezni državi vselej rezultat boja za interpretacijo tega, kaj patriotizem je. Gledano od zunaj lahko rečemo, da je patriotizem odprtost do drugega, nacionalizem pa zaprtost, toda tak pogled predpostavlja, da je ta drugi, s katerim se meri odnos do lastne države, nesprijemljiva konstanta, ki nima lastnih interesov. V primeru, da ima vlogo drugega denimo Evropska unija, lahko ta v različnih kontekstih deluje na različne načine in zasleduje različne politike. Tako da je treba pri interpretaciji tudi pomen izrazov patriotizem in nacionalizem umestiti v konkretni kontekst odnosov. Bolj kot zunanji drugi, ki se lahko izrazito spreminja – ki nikakor ni nujno nevtralen v odnosu do posamezne države, saj je odnos med posameznimi državami močno naddoločen s kompleksnimi strukturami sodobnega globaliziranega sveta –, je za razlikovanje med patriotizmom in nacionalizmom pomemben odnos do drugega, ki je sam realno nemočen. To ne pomeni, da ne morejo v kolektivnih predstavah dobiti tisti, ki so po kaki potezi (spolu, spolni orientaciji, barvi kože ...) dojeti kot različni – pravim po kaki potezi, ker se seveda vsi ljudje razlikujemo med seboj, v nekem trenutku pa lahko ena iz mnoštva razlik dobi diskurzivni pomen ključne razlike –, neznanško moč in status grožnje za nacionalno telo, ki se kot sklenjena celota vzpostavlja prav z razlikovanjem od tega domnevnega sovražnika.

Vendar pa velika podpora pravicam priseljencev, pozitivna povezanost nacionalne identifikacije in odprtost do drugega ne pomenijo, da na tem področju niso mogoče pozitivne spremembe.

Nenaklonjena manjšina

V raziskavi leta 2009 so bila zastavljena vprašanja o priseljenicah. Slovenski učenci so v svojih odgovorih izkazali pozitiven odnos do pravic priseljencev.

Vendar je za stanje v posamezni državi pomembno tudi, ali obstajajo skupine učencev s skrajnimi pogledi, predvsem s skrajno odklonilnimi pogledi. Vera Husfeldt je za raziskavo *CIVED* iz leta 1999 naredila dodatne analize odnosa do priseljencev. Čeprav so učenci v povprečju v vseh državah

izkazovali zelo naklonjen odnos do priseljencev, jo je zanimalo, ali obstajajo učenci, ki izkazujejo ekstremno negativen odnos do njih. Natančneje, zanimala so jo države, v katerih je več kot 10 % učencev, ki so na vsa vprašanja o priseljencih odgovorili tako, da so kazali negativen odnos do njih. Ker so bili v vseh državah v povprečju zelo naklonjeni pravicam priseljencev, se je zdelo, da takih držav sploh ni, pa vendar je bilo pet držav takih, da so izpolnjevale te pogoje.

Tabela 4: Stališča učencev do pravic priseljencev.

	Zelo se strinjam	Strinjam se	Ne strinjam se	Nikakor se ne strinjam
Priseljenci bi morali imeti možnost, da še naprej govorijo svoj jezik.	25	46	20	9
Otroci priseljencev bi morali imeti enake možnosti za izobraževanje kot drugi otroci v državi	54	38	6	2
Priseljenci, ki živijo v državi več let, bi morali imeti možnost, da volijo na volitvah	34	46	17	3
Priseljenci bi morali imeti možnost, da ohranijo svoje navade in način življenja.	33	48	13	6
Priseljenci bi morali imeti enake pravice kot vsi drugi v tej državi.	46	42	9	3
Kadar ni dovolj prostih delovnih mest, bi morali priseljevanje omejiti.	19	38	30	13

* Odgovori so podani v odstotkih in ustrezno zaokroženi na cela števila.

Zato smo v naši raziskavi pogledali, koliko učencev je pri vseh vprašanjih glede odnosa do priseljencev in glede odnosa do lastnega naroda na vsa vprašanja odgovorilo bodisi pritrdilno bodisi odklonilno. Rezultati so sledeči:

- 6,5 % vseh učencev je na vsa vprašanja sklopa o priseljencih (odnos do priseljencev) odgovorilo odklonilno in le 0,2 % vselej pozitivno;
- 33,1 % vseh učencev je na vsa vprašanja sklopa o Sloveniji (odnos do lastne države) odgovorilo pozitivno in le 0,8 % vselej odklonilno;
- takih učencev, ki imajo vselej pozitiven odnos do Slovenije in vselej pozitiven odnos do priseljencev, je samo 0,03 %;
- takih učencev, ki imajo vselej pozitiven odnos do Slovenije in vselej negativen odnos do priseljencev, je 2,5 %.

Kaj je značilno za skupino učencev, ki ima zelo negativen odnos do priseljencev? Kaj to populacijo učencev ločuje od drugih učencev?

Vera Husfeldt opozori na faktorje, ki so lahko povezani z odnosom do priseljencev: spol; zaupanje v institucije, povezane z oblastjo; vednost s po-

dročja državljsanske vzgoje; odnos do pravic žensk; odnos do lastnega naroda; zaznava o odprtosti razredne klime za diskusijo.

Nekatere študije (Miller et al., 1996) so ugotovile, da imajo učenci z bolj negativnim odnosom do pravic žensk tudi bolj negativen odnos do pravic priseljencev. Običajna razlaga je, da živijo ti učenci bolj tradicionalno življenje in imajo ožje poglede na družinsko ter družbeno življenje. V Sloveniji ni zaznati te povezave, saj skupina z negativnim odnosom do pravic priseljencev nima takih stališč do pravic žensk, ki bi se statistično pomembno razlikovala od stališč drugih učencev. Tudi stališča do pravic drugih nacionalnosti se pri teh učencih ne razlikujejo od stališč drugih učencev.

Zaupanje v institucije, povezane z oblastjo, naj bi po izsledkih nekaterih avtorjev (Knigge, 1998; Watts, 1996) delovalo preventivno in preprečevalo negativen odnos do priseljencev. V Sloveniji ima skupina z negativnim odnosom do priseljencev enako mero zaupanja do institucij, povezanih z oblastjo, kot ostali učenci.

Nekateri avtorji (Billiet et al., 1995: 2001) poročajo o povezavi med podporo skrajnim stališčem in nižjo ravno izobrazbe. Tako da je nižja stopnja vednosti lahko povezana z odklonilnim odnosom do priseljencev. Vendar skupina z negativnim odnosom do priseljencev ne izpričuje nižje stopnje vednosti s področja državljsanske vzgoje kot drugi učenci.

Tabela 5: Značilnosti skupine učencev z negativnim odnosom do pravic priseljencev, v primerjavi z drugimi učenci.

	Vednost	Zaupanje	Pravice žensk	Druge nacionalnosti	Evropska identiteta	Šolska klima
Ostali	515,1	48,5	51,8	49,3	53,5	49,8
Nenaklonjeni	527,3	48,6	51,4	49,4	53,5	50

Nobena od razlik med obema skupinama ni statistično pomembna.

V Tabeli 5 so primerjave med učenci, ki imajo pozitiven odnos do lastne države in zelo negativen odnos do priseljencev. Iz tabele je razvidno, da ni bistvenih razlik med obravnavanimi učenci in preostalo populacijo oziroma nobena razlika ni statistično pomembna.

Tabela 6: Druge značilnosti skupine učencev z negativnim odnosom do priseljencev, v primerjavi z drugimi učenci.

	Pričakovana volilna udeležba*	Sodelovanje v politiki kot odrasel*	Udeležba nelegalni protesti	Udeležba legalni protesti	Strankarske preference*	Spol – moški*
Ostali	49,4	48,3	49,6	49,4	39 %	49 %
Nenaklonjeni	52,4	49,9	48,8	48,4	44 %	59 %

Pri zvezdico označenih postavkah je razlika statistično pomembna.

Vendar se pokaže nepričakovana razlika. Kot kaže Tabela 6, je ta skupina bolj angažirana skupina. Učenci, ki imajo manj naklonjen odnos do pravic priseljencev, so se bolj pripravljeni udeleževati volitev, izkazujejo večjo pripravljenost za sodelovanje v politiki, ko bodo odrasli, in imajo že sedaj v večjem deležu izražene strankarske preference.⁶ Če drugi učenci v 39 % pravijo, da jim je kaka stranka bližje, je takih med učenci z negativnim odnosom do pravic priseljencev 44 %. Značilno je tudi, da je v tej skupini skoraj 60 % fantov. Če bi poskušali tem podatkom dati večjo stopnjo splošnosti, bi lahko rekli, da gre za bolj aktivno, bolj politično angažirano fantovsko skupino. Vendar ima ta poudarek jasne meje. Ko gre za pripravljenost za prihodnje delovanje v protestnih aktivnostih, pa naj bodo legalne ali ilegalne, ni statistično pomembne razlike med obema skupinama.

Sklep

Iz zgoraj razvitega je očitno, da imajo slovenski učenci pozitiven odnos do lastne države, tako primerjalno kot absolutno pozitivno. In njihov odnos ni samo pozitiven v smislu strinjanja in ne oporekanja afirmativnim trditvam o Sloveniji, temveč je povezan z drugimi lastnostmi, ki jih lahko opredelimo kot pozitivne, denimo vednost, podpora pravicam žensk, podpora pravicam priseljencev in zaupanje v institucije, povezane z oblastjo.

Vendar pa obstaja manjšina učencev, ki ima močno negativen odnos do pravic priseljencev, se pravi manjšina, kjer se afirmacija lastne države povezuje z izključevanjem tistih, ki se v to državo priselijo. Ta manjšina nima običajnih lastnosti, povezanih z nestrpnostjo: nizka stopnja vednosti, nizka podpora pravicam žensk, nizka podpora drugim nacionalnostim. Vendar pa je povezana z večjo pripravljenostjo za delovanje v sferi političnega. Odklonilen odnos do pravic priseljencev je tako povezan z večjo pripravljenostjo za angažma v nekaterih vidikih političnega življenja in lahko patriotizem, ki je sedaj značilen za Slovenijo, se pravi neizključevalni, konstruktivni patriotizem, potiska v smer ekskluzivističnega, izključevalnega, nestrpnega nacionalizma.

Ker manjšina lahko vpliva na dogajanje, je to skupina, ki je ne gre zanemariti, saj zelo izstopa. Zato je ob poudarjanju patriotizma in domoljubja pomembno, da imamo v mislih, da se lahko to poudarjanje razume zelo različno. Ena interpretacija, ki jo je identificirala raziskava v letu 2009, je pozitiven odnos do lastne države, ki pa je povezan z izrazitim negativnim odnosom do pravic priseljencev. Pri tem ne gre za populacijo učencev, ki bi vedeli malo in bi bili brez zanimanja za problematiko, temveč za zainteresirano skupino učencev, ki je lahko pomembna za odnose v državi.

6 Učence so vprašali: »V Sloveniji obstajajo različne stranke. Ali si kaki stranki bolj naklonjen/-a kot drugim?« Med učenci, ki imajo izrazito nenaklonjen odnos do pravic priseljencev, je bilo 5 % več takih, ki že imajo izraženo strankarsko preferenco.

Literatura

- Appiah, K. A. (2005). *The Ethics of Identity*, Princeton: Princeton University Press.
- Barber, C., Torney - Purta, J., Fennelly, K. (2010). *Adolescents' Attitudes toward Immigrants' Rights and Nationalism in 25 Countries. 4th IEA International Research Conference (IRC.2010)*. [Http://www.iea-irc.org/index.php?id=irc2010_conference_papers](http://www.iea-irc.org/index.php?id=irc2010_conference_papers) (23. 9. 2011).
- Benhabib, S. (2008). Another Cosmopolitanism. V: Post, R. (ur.). *Another Cosmopolitanism*, Oxford: Oxford University Press, 13–81.
- Billiet, J., De Witte, H. (1995). Attitudinal dispositions to vote for a 'new' extreme right –wing party: The case of 'Vlaams Blok', *European Journal of Political Research* 27, 181–202.
- Gauchet, M., Blaise, M. C., Ottavi, D. (2011). *O pogojih vzgoje*, Ljubljana: Krtina.
- Hall, S. (1996). Who needs 'identity'? V: Hall, S. (ur.). *Questions of Cultural Identity*, London: Sage, 1–15.
- Giddens, A. (1991). *Modernity and Self –Identity*, Stanford: Stanford University Press.
- Husfeldt, V. (2004). Negative attitudes towards immigrants: Explaining factors in Germany, Switzerland, England, and Denmark. V: Papanastasiou, C. (ur.). *Conference Proceedings of the 1st IEA International Research Conference*. Nikosia: IEA, 57–68.
- Husfeldt, V. (2006). Extreme Negative Attitudes Towards Immigrants: An Analysis of Factors in Five Countries. *Prospects*, 2006/3, 355–374.
- Knigge, P. (1998). The ecological correlates of right-wing extremism in Western Europe. *European Journal of Political Research*, 34, 249–279.
- Kymlicka, W. (2008). Liberal Nationalism and Cosmopolitan Justice. V: Post, R. (ur.). *Another Cosmopolitanism*, Oxford: Oxford University Press, 128–145.
- Maalouf, A. (2000). *On Identity*, London: The Harvill Press.
- Miller, W. L., Timpson, A., Lessnoff, M. (1996). *Political Culture in contemporary Britain: People and politicians, principles and practice*, Oxford: Clarendon Press.
- Miller, D. (2000). *Citizenship and National Identity*, Cambridge: Polity Press.
- Mouffe, C. (2009). *The Democratic Paradox*, London: Verso.
- Rushdie, S. (1991). *Imaginary Homelands*, London: Granta Books.
- Schulz, W., Fraillon, J., Ainley, J., Losito, B., Kerr, D. (2008). *International Civic and Citizenship Education Study, Assessment Framework*. Amsterdam: IEA.

- Schulz, W.; Ainley, J.; Fraillon J.; Kerr, D.; Losito, B. (2010). *ICCS 2009 International Report: Civic knowledge, attitudes, and engagement among lower –secondary school students in 38 countries*, Amsterdam: IEA.
- Kerr, D., Sturman, L., Schulz, W., Burge, B. (2010). *ICCS 2009 European Report: Civic knowledge, attitudes, and engagement among lower-secondary school students in 24 European countries*, Amsterdam: IEA.
- Sen, A. (2009). *Identiteta in nasilje*, Ljubljana: Sophia.
- Sennett, R. (1998). *The Corrosion of Character*, New York: W.W. Norton & Company.
- Torney - Purta, J., Lehman, R., Oswald, H., Schulz, W. (2003). *Državljanstvo in izobraževanje v osemindvajsetih državah*, Ljubljana: Pedagoška fakulteta.
- Watts, M. (1996). Political xenophobia in the transition from socialism: threat, racism, and ideology among East German youth. *Political Psychology*, 17/1, 97–126.
- Zver, M. (2006). Da ne bi bili tujci v lastni kulturi. V: Barle Lakota, A. (ur.). *Državlјanska in domovinska vzgoja*, Slovenska Bistrica: Beja, 18 –21.